

13. ભારતરત્ન : ડૉ. આંબેડકર

હાસ્યદા પંડ્યા

પ્રસ્તુત એકમમાં લેખિકાએ દલિતો, પીડિતો અને સ્ત્રી-ઉન્નતિ માટે જીવન સમર્પિત કરનાર ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનાં જીવન અને કાર્યોનો ટૂંકો પરિચય કરાવ્યો છે. ડૉ. આંબેડકરે ભારતનું બંધારણ ઘડીને બંધારણના ઘડવૈયા તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેઓને ‘ભારતરત્ન’ ના ઉચ્ચ ખિતાબથી પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા હતા.

આશરે સો-સવા સો વર્ષ પહેલાંની આ ઘટના છે. છ વરસની કુમળી વયના એક બાળકે પોતાની

માતા ગુમાવી છે. એના પિતા રામજીભાઈ લશ્કરી શાળામાં શિક્ષક છે. માતૃસુખ ગુમાવનાર પુત્રના વાંકડિયા વાળમાં પિતા હાથ પસવારી રહ્યા છે. ચારેય દિશાઓમાં એમને જાણે કે અંધકાર દેખાઈ રહ્યો છે : ‘મારા આ સૌથી નાના દીકરાનું શું થશે ? હું એને સંભાળી શકીશ ? એની માતાનું સ્થાન લઈ શકીશ?’

થોડી વારમાં જ એમણે મક્કમ નિર્ધાર કરી લીધો. નાનકડા ભીમરાવને હું ભણાવી-ગણાવીને સારો નાગરિક બનાવીશ. ત્યારે જ એની માતાને સાચી અંજલિ મળશે. પિતાએ પુત્રને હૈયાસરસો ચાંપી દીધો.

છ વરસનો એ બાળક તે બીજું કોઈ નહિ. આપણા દેશના બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર. એમનું મૂળ નામ ભીમરાવ. માત્ર છ વરસની ઉંમરે એમની માતા ભીમાબાઈનું અવસાન થયું.

દલિતો અને પીડિતો માટે જીવન સમર્પિત કરનારા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનો જન્મ મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના મહૂ ગામમાં 14 એપ્રિલ, 1891માં થયેલો. ભીમરાવ રંગે ઘઉંવર્ણા હતા. એમનું કપાળ વિશાળ હતું. વાળ તો એવા વાંકડિયા કે જોનારની આંખ ઠરે. નાક ટચૂકડું પણ આંખો પાણીદાર. પરિવારમાં એ સૌથી નાના એટલે મા-બાપના લાડકોડ સારી પેઠે પામ્યા, પરંતુ દુર્ભાગ્યે માતાનું સુખ વહેલું છીનવાઈ ગયું.

એ જમાનામાં સમાજમાં જ્ઞાતિપ્રથાનું દૂષણ જોરમાં ! ઊંચ-નીચના ભેદભાવ પાર વિનાના. ભીમરાવને પણ ઘણું સહન કરવાનું આવ્યું. ભણવામાં તેજસ્વી એવા ભીમરાવને આ અપમાનથી ખૂબ જ લાગી આવતું. એ સમયે આવડત નહોતી જોવાતી, જ્ઞાતિ જોવામાં આવતી હતી. એ વાત એને ભારે કઠતી હતી. પોતે મોટો થઈને આ અન્યાયનો વિરોધ કરશે એવો સંકલ્પ કરેલો. ‘રત્ન તે કંઈ ઢાંક્યું રહે ?’ ભીમરાવની પ્રતિભાથી પોરસાયેલા વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે એને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપી, પછી તો જાણે ભીમરાવના પગે પાંખો જ ફૂટી !

સ્નાતક થયા પછી ભીમરાવને વધુ અભ્યાસ માટે વિદેશ જવાની તક પણ સાંપડી. ચોમેર અંધકારમાં જાણે ઉજાસનું એક કિરણ પ્રગટ્યું. વિદેશમાં પણ ભીમરાવ એવા જ વિદ્યાપ્રેમી રહ્યા. પાર વિનાની આર્થિક તંગી હોવા છતાં પેટે પાટા બાંધીને તેઓ સંદર્ભ ગ્રંથોની ખરીદી કરતા. ભીમરાવ હવે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર બન્યા. એમ. એ., પીએચ.ડી. અને ડી. લિટ્ સુધીની પદવી એમણે પ્રાપ્ત કરી. કાયદો અને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે લંડન જઈને કર્યો.

ડૉ. આંબેડકરની પુસ્તકપ્રીતિ વિશે જાણીને તો આપણને આનંદ સાથે નવાઈ પણ થશે ! સમયનું મૂલ્ય તેઓ સમજ્યા હતા અને એટલે જ એમનો ફરસદનો સમય વાચનમાં જ વ્યતીત થતો. અનુકૂળતા થાય કે તરત જ તેઓ પુસ્તકોની દુકાને પહોંચી જતા. આશરે બે હજાર જેટલા દુર્લભ ગ્રંથોનો એમણે સંગ્રહ કર્યો હતો. પેટની ભૂખ વેઠીને પુસ્તક ખરીદનાર વ્યક્તિ મહાન કાયદાશાસ્ત્રી ન બને તો જ નવાઈ ! ડૉ. બાબાસાહેબ તો એવા પુસ્તકપ્રેમી કે દુર્લભ પુસ્તક મેળવવા વહેલી સવારે માઈલો લગી ચાલીને વાંચનાલયે જાય ! મોડે સુધી વાંચનાલયમાં બેસીને વાંચ્યા કરે. ત્યાંથી પાછા આવીનેય પાછું વાંચવાનું ! છે ને નવાઈભરી વાત !

સંઘર્ષો વેઠીને આટલું ઊંચા દરજ્જાનું શિક્ષણ મેળવ્યા પછી ડૉ. ભીમરાવને નોકરી તો મળી, પરંતુ એ વખતના આપણા સામાજિક દૂષણ અસ્પૃશ્યતાનો પણ કડવો અનુભવ થયો. તે એટલે સુધી કે, એમની જ ઑફિસનો પટાવાળો પણ એમની સાથે ગેરવર્તાવ કરતો હતો ! ડૉ. આંબેડકરને થતું કે, પોતે ભણી-ગણીને સારી જગ્યાએ નોકરી કરે છે છતાં જો આ રીતે અપમાનિત થવું પડતું હોય તો પછી મારા અભણ અને આર્થિક રીતે નબળા જ્ઞાતિબંધુઓની સ્થિતિની તો વાત જ શી કરવી ? આ તો સામાજિક અન્યાય કહેવાય. માનવમાત્ર સમાન છે, કોઈ ઊંચું કે નીચું નથી. તો પછી આવું કેમ ? તેમણે ‘મૂકનાયક’ નામનું એક પાક્ષિક શરૂ કર્યું. માત્ર લેખ કે પુસ્તકો લખીને તેઓ અટકી ન ગયા કર્મશીલ પણ બન્યા. 20 જુલાઈ, 1924ના રોજ એમણે ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા દ્વારા સામાજિક ઉત્થાનની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગી. છાત્રાલયો-

વાંચનાલયો-શૈક્ષણિક વર્ગો અને સ્વાધ્યાય મંડળો પણ ખોલવામાં આવ્યાં. સાથે સાથે પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના આશયથી ઔદ્યોગિક અને કૃષિવિષયક શાળાઓ આ સંસ્થા ચલાવવા લાગી. શિક્ષણ વગર સમાજનો ઉત્કર્ષ શક્ય જ નથી. એ સત્ય ડૉક્ટર આંબેડકર સમજી ગયા હતા.

સમાજની કેટલીક જ્ઞાતિઓની જેમ જ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પણ દયનીય હતી. ડૉ. બાબાસાહેબનું હૃદય આ જોઈને પીગળી જતું. સ્ત્રીઓ માટેના સમાજના કાયદા એટલા તો નિર્મમ અને આપખુદ હતા કે ન પૂછો વાત ! ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સ્ત્રીઓને પણ શિક્ષણ પ્રત્યે અભિમુખ કરી બાળલગ્નનો વિરોધ કર્યો, વિધવા વિવાહનું સમર્થન કર્યું. સ્ત્રીને પણ એનો વારસાહક મળવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ સેવનાર પણ અલબત્ત, બાબાસાહેબ જ હતા ! બાબાસાહેબનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે : ‘શિક્ષિત બનો, સંઘર્ષ કરો અને સંગઠિત બનો.’ તેઓ સ્ત્રીને સમાજનું આભૂષણ લેખાવતા. સ્વતંત્ર ભારતમાં - ‘કાયદાપ્રધાન’ બનેલા બાબાસાહેબે ભારતીય સંવિધાનમાં પણ ‘લિંગભેદ’ નષ્ટ કરીને નારીને ગૌરવપ્રદ સ્થાન અપાવ્યું. સ્ત્રીને શિક્ષણ મેળવવાનો, સત્તાસ્થાને પહોંચવાનો, વિવાહ વિચ્છેદનો, પિતાની મિલકતમાં ભાગ મેળવવાનો અને પુનઃલગ્નનો અધિકાર પણ અપાવ્યો.

કાયદાઓની સાથે સાથે બાબાસાહેબે સ્ત્રી-શિક્ષણને ઉત્તેજન મળે એવી શુભનિષ્ઠાથી પ્રેરાઈને વિદ્યાર્થીનીઓને ફીમાં છૂટ અપાવી, છાત્રાલયો બાંધવા માટે વિનામૂલ્યે જગ્યા અપાવી, નિધિ એકત્ર કરીને ભોજનની વ્યવસ્થા પણ કરાવી. એટલું જ નહિ, સ્ત્રીઓને મતદાન કરવાનો અધિકાર મળે એ માટે આગ્રહ સેવનાર પણ બાબાસાહેબ જ હતા !

ડૉ. બાબાસાહેબ પ્રખર દેશભક્ત પણ હતા. આઝાદીના જંગમાં પણ એમની મહત્ત્વની ભૂમિકા હતી. મહાત્મા ગાંધી સાથે પણ એમણે કાર્ય કરેલું. એમની સાથે વખતોવખત મતભેદો પડવા છતાં બાપુ પ્રત્યે ડૉ.બાબાસાહેબને સંપૂર્ણ આદર હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ કેવળ રાજકીય આઝાદી જ નહોતા ઝંખતા, ખરી આઝાદી તો આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક આત્મનિર્ભરતામાં છે એવું તેઓ દૃઢપણે માનતા. વિચારપુરુષ ડૉ. બાબાસાહેબના જીવન પર સર્વાધિક પ્રભાવ બુદ્ધ, કબીર અને જ્યોતિબા ફૂલેનો હતો. ‘બંધારણના ઘડવૈયા’ ડૉ. બાબાસાહેબે ‘મૂકનાયક’ ઉપરાંત, ‘બહિષ્કૃત ભારત’, ‘જનતા’, ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ જેવાં સમાચારપત્રો પણ ચલાવ્યાં. પોતાના વિચારો એમણે કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં પણ પ્રગટ કર્યા છે. જેમાં ‘ધ પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપિ’ અને ‘બુદ્ધ એન્ડ હિઝ ધર્મ’ મુખ્ય છે.

આવા મહાન દેશભક્ત દલિતો અને વંચિતોના ઉદ્ધારક, ગરીબોના બેલી અને સ્ત્રીઓના પક્ષધર

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું દેહાવસાન 6 ડિસેમ્બર, 1956માં થયું. પરંતુ પોતાના મહાન વિચારોથી તેઓ આજે પણ આપણી સાથે છે. ભારતમાતાના આ સાચા રત્નને ઈ. સ. 1990માં આપણા દેશે મરણોત્તર ‘ભારતરત્ન’ ના ઈલકાબથી નવાજ્યા. ‘ભારતરત્ન’ અને બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરને હૃદયપૂર્વક વંદન !

શબ્દસમજૂતી

પોરસાયેલા પ્રસન્ન થયેલા અદમ્ય દાબી ન શકાય તેવું જ્ઞાનયજ્ઞ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કુરસદ વધારાનો સમય, નવરાશ દુર્લભ સહેલાઈથી ન મળે તેવું પાક્ષિક દર પખવાડિયે પ્રકાશિત થતું સામયિક ઉન્નતિ પ્રગતિ, વિકાસ આભૂષણ ઘરેણું નિધિ ફાળો (ખજાનો) પરિનિર્વાણ અવસાન ઈલકાબ માન બતાવવા સરકાર તરફથી અપાતું સન્માન, ચંદ્રક મરણોત્તર મૃત્યુ પછીનું ગુરુમંત્ર ગુરુ દ્વારા અપાતો મંત્ર

રૂઢિપ્રયોગો

પગે પાંખો ફૂટવી - ખૂબ જ ઉત્સાહમાં આવી જવું પેટે પાટા બાંધવા - ખૂબ જ દુઃખ વેઠવું લોઢાના ચણા ચાવવા - અત્યંત મુશ્કેલ કામ કરવું આકાશ-પાતાળ એક કરવાં - ખૂબ જ મહેનત કરવી

ભાષાસજ્જતા

નીચેના શબ્દો વાંચો :

- (1) છોકરી, દાસી, રાણી, કૂતરી, ચકલી, વાંસળી, છત્રી વગેરે.
- (2) મોરલો, છોકરો, ઘોડો, વાંદરો, પંખો, ઘડો, ખાટલો વગેરે.
- (3) છોકરું, કૂતરું, આંગણું, બારણું, રમકડું વગેરે.

ઉપરના (1) ના શબ્દોમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય લાગેલો છે. જે શબ્દોની પાછળ મોટે ભાગે ‘ઈ’ પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને સ્ત્રીલિંગ કહે છે.

હવે (2)ના શબ્દોમાં ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે, જે શબ્દોની પાછળ મોટે ભાગે ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને પુંલિંગ કહે છે.

જ્યારે (3)ના શબ્દોમાં ‘ઉં’ પ્રત્યય લાગેલો છે. જે શબ્દોની પાછળ ‘ઉં’ પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને નપુંસકલિંગ કહે છે.

યાદ રાખો

શબ્દમાં લિંગને ઓળખવા માટે ‘કેવી’, ‘કેવો’ કે ‘કેવું’ જેવા પ્રશ્ન પૂછવાથી લિંગ વિશે સરળતાથી જાણી શકાય છે.

જેમ કે,

ચકલી કેવી ? (સ્ત્રીલિંગ) ઘોડો કેવો ? (પુંલિંગ) કૂતરું કેવું ? (નપુંસકલિંગ)

હવે નીચે આપેલા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગમાં વર્ગીકરણ કરો :

પિતા, સૂર્યકિરણ, શિક્ષક, પુસ્તક, કુમળી, દીકરો, ઉજાસ, કિશોર, ભીમરાવ, જ્ઞાતિ, આઝાદી, બાળક, પુત્ર

સ્ત્રીલિંગ	પુંલિંગ	નપુંસકલિંગ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

- (1) ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ?
- (2) ડૉ. ભીમરાવનાં માતાપિતાનાં નામ જણાવો.
- (3) ડૉ. ભીમરાવને પિતા પાસેથી વારસામાં શું મળ્યું હતું ?
- (4) ડૉ. ભીમરાવની વાંચનપ્રીતિ કેવી હતી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારીને લખો :

- (1) આ પાઠમાંથી ડૉ. બાબાસાહેબના કયા ગુણો તમને વિશેષ ગમ્યા ?
- (2) આ પાઠમાં તમે ડૉ. બાબાસાહેબની વિદ્યા મેળવવાની ધગશ વિશે જાણ્યું, તમે વિદ્યા મેળવવા કેવા પ્રયત્નો કરશો ?
- (3) ડૉ. ભીમરાવના ઘડતરમાં કયા ત્રણ મહાપુરુષોનો ફાળો છે ?
- (4) ડૉ. ભીમરાવના જીવનનાં મહત્વનાં કાર્યો ક્યાં ક્યાં છે ?

(3) ‘ભારતરત્ન’ એ ભારત સરકાર દ્વારા મળતું સન્માન છે. ડૉ. આંબેડકર સિવાય જેમને ‘ભારતરત્ન’ સન્માન મળ્યું હોય તેવા પાંચ મહાનુભાવોનાં નામ જાણીને લખો.

3. નીચેના શબ્દોના સમાનાર્થી શબ્દો લખો :

નવાઈ : _____ તંગી : _____ મહત્ત્વ : _____
ગરીબ : _____ હૃદય : _____

4. નીચેના શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો લખો :

અંધકાર × _____ વિશાળ × _____ દુર્ભાગ્ય × _____
દોષ × _____ આનંદ × _____

5. નીચેના શબ્દોની સાચી જોડણી ધ્યાનમાં રાખો :

માતૃસુખ, શિક્ષક, અસ્પૃશ્ય, શિષ્યવૃત્તિ, આર્થિક

6. નીચેના દરેક શબ્દનો વાક્યપ્રયોગ કરો :

બુદ્ધિમાન : _____
ગ્રંથ : _____
શિષ્યવૃત્તિ : _____
સમાજોદ્ધાર : _____
ભારતરત્ન : _____

7. નીચેની ખાલી જગ્યામાં યોગ્ય અક્ષર મૂકો :

(1) _____ તમ (ઉ, ઊ) (2) _____ ત્ર (પુ, પૂ) (3) _____ પ્ત (શિ, શી)
(4) _____ ત્કર્ષ (ઉ, ઊ) (5) _____ શ્કેલી (મૂ, મુ)

8. નીચે દર્શાવેલા મહાપુરુષોએ આપેલાં સૂત્રો લખો :

(1) ગાંધીજી (2) વિનોબાજી (3) વિવેકાનંદજી (4) સુભાષચંદ્ર બોઝ
(5) લોકમાન્ય ટિળક (6) જવાહરલાલ નહેરુ (7) ડૉ. આંબેડકર

પ્રવૃત્તિ

- ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના બે-ત્રણ ‘જીવનપ્રસંગો’ મેળવીને વર્ગમાં કહો.

